

ZSÁVOLYA ZOLTÁN

A nemzeti fordulat kisprózája

Tematikus, narratív és műfaji alakzatok Tormay Cécile húszas években írt
elbeszéléseiben

A fordulat ténye

Nincs különösebb okunk kételkedni annak a vonatkozó szakirodalom által sűrűn hangoztatott megállapításnak az érvényességében, hogy az 1918-1920 közötti időszak *sajnálatos eseményei* – a háború elvesztése, a forradalmak, hazánk köztársasági államformájának átmeneti megvalósítása a maga áldemokratikus anomáliáival, ezzel nagyjából egyidőben a Trianont *de facto* megelőző, máris elszenvedett területvesztések, majd a Tanácsköztársaság terroridőszakának polgárháborús és háborús állapotai, végül pedig a trianoni békeszerződés döntése alapján *de jure* is bekövetkező országcsonkolás – valóban „éles cezúrát” jelentettek Tormay Cécile pályáján is, mint annyi más, a századelőn működő írónk gyakorlatában, munkásságában úgyszintén, illetve a magyar történelemben egyáltalán.¹ Ennek a cezúrának, életmód-váltásnak, gondolkodási-tevékenységi átalakulásnak a legszembevetőbb jele a korábban magát szinte kizárólag az (igényes) egyéni alkotásnak szentelő írónő egyszeriben megnövekedő (frissiben kialakuló és mindjárt megerősödő?) irodalom- és kultúraszervező tevékenysége ezekben az években illetve ekkortól kezdődően, a jóformán egy csapásra (az) állami szintig emelkedő közéleti aktivitás. Szövegteremtés, publikációs jelenlét és érdemleges jelentékeny, a politikai hatalom, az államvezetés által is tekintélyesként elismert művészi helyiérték, sőt igénybe vett alkotói (civil)kurázi között a leglátványosabb összekötő kapocs Tormaynál minden bizonnyal az 1920-21-ben két részben közreadott *Bujdosó könyv*, ez a naplószerű narrációs technikával megírt „regény”, vagy inkább úgy terjedelmileg, mint stílusbeli szempontból átpoetizált-regényesített emlékirat,² amelyet rögtön nyugati idegen

¹ KOLLARITS Krisztina, *Egy bujdosó írónő – Tormay Cécile*. Magyar Nyugat Könyvkiadó, Vasszilvágy, 2010. 58.

² Az írónő átalakuló szemléletének legfőbb dokumentuma maga a *Bujdosó könyv* – úgy egészében, mint egyes, főleg olyan részleteiben, amelyek történetesen az egyéni gondolkodás megváltozásáról szólnak. Ugyanakkor éppen az egyetlen személy által összességében nem átélhető élményrend mutat rá a mű legalább részleges (fel)fiktionalizáltságára, így pedig pontosan az „empirikus” Tormay Cécile egyéni felfogására nézve nem érezhetjük megfellebbezhetetlen érvényességgel nyilatkozó koronatanúnak a könyvet!

nyelvekre fordítottak és tendenciózus kultuszminisztériumi propaganda kísérté már itthoni fogadtatását is. Aligha szükséges ennél nagyobb szabású vagy markánsabb szövegi bizonyítékot keresni arra, hogy Tormay Cécile nyelvművészeti gyakorlatában fordulat következett be; hogy a pályáját szecessziós-szimbolista (mese)novellákkal kezdő prózaíró immár dokumentarista, tehát a tényekre, a valós történésekre fogékony és elhatározottan-elkötelezetten valóság-befolyásoló esztétikai teljesítményt – tegyük hozzá, nagyszabású és feszesen koncentrált szerkesztettségű teljesítményt – tett le olvasói asztalára. És céltudatosan azt is kívánt letenni.

A még a XIX. század utolsó évtizedére tehető pályakezdés valamint a Horthy-rezsim szolgálatába állított írói-irodalmári, szerkesztői munka és társadalmi-politikai szerepvállalás³ között azonban közel harminc esztendőnyi periódus húzódik meg, amely időszakban Tormay igen szorgalmas és eredményes: jelentős szépirodalmi szerzőnek számított itthon, és valamelyest ismerték a nevét külföldön is. Az újkori prózaírás jóformán kötelezőnek számító (csúcs)műfajában, a regény területén is mutatott be gyakorlatokat, nem is eredménytelenül; első ilyen műve mindjárt nemzetközi visszhangot váltott ki és idővel több fordításban is megjelent,⁴ a másodikkal pedig elnyerte az MTA Péczely-díját.⁵ Legalább ennyire fontos azonban, hogy a kortársi befogadó közeg számára úgy eredendően, mint aztán mindinkább tovább fejlődő módon az alkotói koncentráció szempontjából, meglehetősen emlékezetes, karakteres és eredeti-értékes teljesítményt létrehozó novellistaként érvényesült Tormay Cécile. Ebben a jól bejáratott írói gyakorlatban jelentett aztán törést a tízes-húszas évek fordulója, amelynek során – nyilván nem egyik napról a másikra, ám mégis logikus, szerves átalakulás folyamatát követve – előbb megváltozott az alkotási koncepciója, majd pedig egyszerűben másfajta: puritánabb, dísztelenebb, célratoróbb művészi szándékokat hordozó alkotások születtek az író művészeti gyakorlatában, mint amilyenek a korábbiak, vagy akár csak a pár évvel azelőttiek voltak. És még ráadásul kisebb számban is az addigi létrehozási

³ Mint ismeretes, 1922-től a liberális-kozmpolita *Nyugat* ellensúlyozására és annak bevallott ellenlábasaként indított *Napkelet* folyóirat irányítását is rábízta a kultuszminisztériumi vezetés, ahol is a főszerkesztői tisztet egészen 1937-ben bekövetkezett haláláig betöltötte.

⁴ TORMAY Cécile, *Emberek a kövek között*. Budapest, 1911. –: *Fille des pierres*. Párizs, Hamy, 1990.

⁵ TORMAY Cécile, *A régi ház*. Budapest, 1914. – A második regény érdemleges külföldi fogadtatása a megjelenési évében kitört I. Világháború miatt lehetetlenült el, noha a fordítások néhány éven belül megjelentek: *Das alte Haus*, S. Fischer Verlag, Berlin, 1917; *Uhlvings Hus*. Dahlbergs Förlag, Stockholm, 1918; *Det gamle Hus*. Nynordisk Forlag, Köbenhavn-Kristiania, 1919. Tormay magyarországi „reneszánszának” vagy újrafelfedezésének időszakában, a rendszerváltozás környékén jelent meg franciául újra ez a mű: *La vieille Maison*. Párizs, Hamy, 1992.

átlagnál; a mennyiségi visszaesés éppúgy jellemzője a megváltozott munkafeltételeknek és célkitűzési horizontnak, mint amilyen maga a valamennyire megállapítható – egyébként meglehetősen heterogén mivoltával az esetleges ilyen jellegű értelmezési-elemzési munkálatokat eléggé megnehezítő – elvontabb szövegi képlet, amely az újfajta termés retorikai-stiláris képleteként lehetne kirajzolni. Egyébként az irodalmi, az irodalom határvidékén mozgó és az irodalmon kívüli világból is ismert narrációs formák, elbeszélésmódozatok, elbeszélőműfaji változatok sorában olyasmiket kell feltétlenül megemlítenünk Tormaynál az 1920 körüli vagy húszas évek eleji, majd aztán a húszas évtizedre jellemző alakzatok közül, mint amilyen az én-elbeszélés (*Megállt az óra*)⁶, az E/3 személyű tárgyias elbeszélés (*Az idegen*),⁷ azután az európai romantika szimbolikus-allegorikus műmeséjére emlékeztető elbeszélésszerkezet ismételt felújításai, amelyek a pályakezdést fémjelezték *anno dacumal* (*Az utolsó dereglye; A vén zsibárus szerencséje; A síró ember meg a nevető ember*)⁸, s a levél (*Az erdei ház*). De jelen van még mindig a bizonyos korábbi időszakban döntően meghatározó gyakoriságú újklasszicista zsánernovella (*A siker*) és a krónika- vagy románc-imitáció (*A sorsfolyó*) is. A legutóbb megemlített elbeszélés még 1918-as keletkezésű, s ebből következően még vajmi keveset hordoz a világháborút és a forradalmakat követő, igazán majd csak a trianoni trauma után megérlelődő szemléleti komorságból, pesszimizmusból, negativizmusból. Vajmi keveset – azt nem mondjuk, hogy semennyit sem: a német államisággal és kulturalitással összekötődő magyar sors (a novella témája, hogy a bajor Gizella I. István királyunk jövődöbelijeként a Duna vízi útján hazánkba érkezik) 1918 tájékán mintegy *pre-posztmonarchikus* sejtelemként, félelemként kezdte foglalkoztatni íróink egy részét.⁹ Ez a munka egyébként még szinte semmilyen módon nem hordozza magán a szemléletbeli átalakulás nyomát, ami persze nem

⁶ Első megjelenés: *Napkelet*, 2. évf. (1923), 723-738.

⁷ Első megjelenés: *Napkelet*, 6. évf. (1927), 764-779.

⁸ Első megjelenés: *Napkelet*, 3. évf. (1924), I. 325-330.

⁹ Például Mikszáth Albert (1889-1921), a nagy Mikszáth legfiatalabb, s íróvá lett fia is ebben az évben tartotta szükségesnek „befejezni” apja töredékben maradt, illetve csak a három nyitófejezetig eljutott, ún. „közjogi regényét”, amely egy tengerentúli szerelmi történet bonyolódásának kereteit használja ahhoz, hogy Magyarországnak a monarchián belüli igen sajátos, bonyolult államjogi helyzetét „kulcs” jellegű nagyepikai műben megvilágítsa. (*Az amerikai menyecske. Regény. Mikszáth Kálmán ötlete nyomán írta: Mikszáth Albert. Mikszáth Kálmán előszavával.* „KULTURA” Könyvkiadó Rt., Budapest, 1918. A KULTURA REGÉNYTÁRA X.) A mű legnagyobb értéke, kis túlzással, hogy Mikszáth Albert – korrekt módon – szövegileg egy betűt sem használ fel apja regényindításából. Mindenesetre: az év októberétől az Osztrák-Magyar Monarchia megszűnt létezni...

szabad hogy megleljen, mivel 1918-as keletkezésű darabja ez a *Megállt az óra* című könyvnek. Miközben már az említett évből származó *Viaszfigurák* kötet lapjain található olyan elbeszélés, mégpedig a hírneves *Aeterna Hungaria*, amely a magyar történelem problémásságát, hazánk sorsának meglehetősen kallódó jellegét, s az idegen hódítók, megszállóknak a belül, egymás között civakodó magyar mentalitással való találkozását, azt cinikusan értékelő beállítódását tematizálja, amint azt legjobban a novella zárzata mutatja meg: „A nagyparókás császári tiszt szétvetett két lábán hintálta testét, és gonoszul mosolygott. – Így van jól!... Ha ők agyon nem verik egymást, mi sohase készülünk el velük.”¹⁰ Az *Aeterna Hungaria* persze meglehetősen kivételt képez a neki helyet adó 1918-as megjelenésű kötetben, melynek anyagában szimbolikus-általános vagy kultúrához-nyelviséghez konkrétan nem kötődő vagy éppenséggel hangsúlyozott idegenségű cselekményeket mozgató elbeszélések találhatók (a régi görögségtől kezdve, Egyiptomon, a Karsztokon és az Északi-tenger vidékén át egészen a pravoszláv világig), ezenfelül a kötetzárás hangsúlyos helyén a *l’art pour l’art* eszményének mérlegelésétől sem teljesen tartózkodó művésznovella áll benne¹¹ – vagyis a redukált vagy akár végletesen leegyszerűsített szimbolika és a „magyar mizéria” tendenciózus megragadása, mint ami az 1924-es kötetet leginkább jellemzi majd, még meglehetősen távol áll anyagától... A művészeti alkalmazások, a témák, a motívumok kavalkádja, tűzijátéka ez még a későbbi szuggesztív funkcionális egyszerűsödéshez, amolyan *szürke intenzitáshoz* viszonyítva.

A (könyv)kontextus

1924-ben megjelent elbeszéléskötete, a *Megállt az óra* bevezetőjében Tormay Cécile a következő baljóslatú futamokkal (egszersmind gondolatrítmussal) utal arra, hogy újra felvette – fel, a „forradalmak után” megint egyszer – a *mesemondó* szerepét, amellyel ő jól láthatóan a novellistáét azonosítja lényegileg a prózaíró lehetőségei közül:

Azt akarjátok, hogy meséljek?

De hát nem tudjátok, hogy nehéz mesélni, mikor szüntelenül nyílnak az ajtók, és a láng inog a tűzhelyen a jövés-menéstől, hírek osonnak az utcákban, és borzadások futnak végig a földön?

¹⁰ TORMAY Cécile, *Boldogasszony Arkádiában. Nagy novelláskönyv*. Az eredeti novelláskötetek szövegű újraközlése. Jegyzetekkel ellátta: KOVÁCS Attila Zoltán. Kráter Műhely Egyesület, Pomáz, 2009. 206.

¹¹ Maga a címadó *Viaszfigurák* = TORMAY Cécile, *Boldogasszony Arkádiában* i. m., 206-224.

De hát nem tudjátok, hogy mesélni csak olyankor lehet, mikor odakinn nem történnek nagyobb dolgok, mint a mesében?

Mostanában pedig a világon szanaszét iszonyú dolgok történnek. A valóság nagyobbakat mesél, mint a mesék, és az ember elszégyenli magát, mikor szólni kezdene. A roppant történetek tövében minden kicsinynek és feleslegesnek tetszik, amit mondani lehet.¹²

A fenti sorok az írói munkájával, írásművészetével immár politikai-társadalmi hatást is kiváltó és magától értődően kiváltani is kívánó alkotó azon – eléggé megalapozottnak vehető – meggyőződésében fogantak, hogy mintegy közkívánatra működik, kis túlzással él egyáltalán. S ennek a kívánatnak a konkrét tartalma most az: tevékenykedjen, gyakorolja „szakmáját”, tölts be hivatását. Azaz a „mesemondóé” is a sok egyéb (írói) funkció és feladat mellett vagy ellenében, s akár még az irodalmi megítélésben, irodalomtörténetben háromszáz éve egyoldalúan túlhangsúlyozott és általa is előszeretettel kultivált regénnyel szemben is. Tehát nyújtson át olvasóinak végre egy csokor elbeszélést is, a nemjóját már!...

Emellett a művészeti jellegű és színvonalú írás, illetve az annak megfelelő, azt megelőző vagy virtuálisan megképző szóbeli alap/változat, az *orális kijelentéskonstruktum* egyfajta referencialitásának üzenetét, pontosabban: sajátos referencialitás-képzetének eszméjét (egyúttal eszményét) is kihallani a sorok közül, amely közvetlenül teszi függővé a külső állapotoktól a saját történet-mondói aktivitását, annak hangulati-tematikus alakítását, noha nem feltétlenül és kizárólagosan támaszkodik arra mindjárt önmaga motivikus anyag-merítése tekintetében is. Miként az felismertetik: sokkal inkább a verbális irodalomtradíció előadási előbeszédyszerűsége kerül veszélybe itt – ám egyúttal középponti funkcionálpozícióba is előzőleg! –, és a mesék, a novellák általános *szupernarrátora* (közel az írónő valóságos alakjához) ahhoz az anyához válik hasonlatossá, aki betérve este a gyerekszobába, még csak annyiban biztos, hogy mesével fogja elnyugtatni, lehetőleg mihamarabb álomba duruzsolni gyermekét, ám hogy pontosan miről fog mesélni neki, azt a naptól fáradt, *másra gondoló* agya nem feltétlenül tudja előre, azt alkalmasint menet közben találja ki. S *természetesen* a külvilág is be-beszivárog szűzséibe, áttételes vagy közvetlen utakon, de mindenképp ott van; ha pedig odalent az utcákon netalántán lőnek momentán, hát akkor a mesében is fognak – bármennyire is óvja, védené az érzékeny anya egyébként gyermekét tettben, szóban egyaránt...

¹² TORMAY Cécile, *Ti akartátok...* = Uő.: *Boldogasszony Arkádiában* i. m., 305.

A kisebb gyermek szükségletének hasonlata után rögtön kínálkozik az értelmezőnek a nagyobb gyermekek, sőt felnőttek igényének képes vagy esetleg egyenesen szimbolikus megközelítése: ők nappal, éber álomban, amolyan „kábítószerként”, felejtés-elixírként igénylik, hogy meséljenek nekik. Így talán *nem szökik rájuk hirtelen az éj*. Nos, velük is foglalkozik a szigorú, ám szeretetteljesen gondos Tormay „Mama”, és most, a katalizmák idején, amelyek még mindegyre tartanak, őket is figyelmezteti, legfeljebb kissé másképpen:

Ti mégis akarjátok [ti., hogy *meséljek* – Zs. Z.], mert szeretnétek, hogy múltjék az idő.

[...]

Feledni, amit velünk tettek, és amit hagytunk, hogy tegyenek; elfeledni... Pedig nem lehet.

[...]

Minden emlékezik...

És mesélni csak olyankor lehet, amikor az emlékek halkabbak, mint a mesék.

Mire a könyvem végére értek, ne feledjétek, hogy megmondtam előre. És majd ha kérdek: miért néztek rám olyan különösen? Miért rázzátok a fejeteiket? Nem hiszitek, amit mondtam? Jusson eszetekbe: Ti akartátok, hogy meséljek.¹³

Mindezek után valami iszonyatosan szörnyű világot, elborzasztó epikai univerzumot várunk a kötet, az 1924-es megjelenésű, *Megállt az óra* című novelláskönyv anyagától. Ezt az iszonyatot az olvasási tapasztalat metszeteiben részben meg is kapjuk, részben azonban (szerencsére!) nem. Ehelyett egy bár minden sokrétű tematizálása ellenére is nagyjában-egészében egységesen komor elbeszélői modalitás kezd el működni a szemünk (fülünk) előtt – amely sötét festéseivel mindenekelőtt önelemző és társadalom-elemző szigort működtet –, ám az így kibontakozó reménytelenséggel és annak analitikus megfejtésével gyakran mértéktaró és jófajta didaxis állítódik szembe ország-perspektivikusan, vagyis egyúttal mindjárt a kibontakozás reményét is felvillantva, kínálva. S nem egészen melleleg Tormay Cécile prózaíró művészetének: narrációs eljárásainak, műfaji klisé-alkalmazásainak stb. bizonyos csúcsai is ezek között az írások között lelhetők fel, ezen írások részpasszusaiként

¹³ Uo.

állnak élénk.¹⁴ Aminek technikai okai is vannak, lévén egyrészt az író az elbeszélő művészete számára általánosságban komorságot, egyszerűsödést, puritán cirádasság-kerülést, a korábban előszeretettel alkalmazott, de immáron meglehetősen öncélúnak tekintett díszítettségi poeticitás mellőzését magával hozó nemzeti fordulata idején – azt konkrétan 1918-1922 között lezajlottnak tekintve 43-47 éves alkotóként – pontosan abban az életszakaszban leledzik éppen, amikor a korábban is aktív prózaíró az általános irodalmi tapasztalat szerint igazán érett és mesteri munkákkal kezd jelentkezni, tehát a szakmai fogások teljes birtokában gyakran biztos kézzel tud és akar is egyúttal – mert a kiteljesedés nem ritkán éppen az egyszerűsítés programja alapján vezet az összefogottság gesztusaihoz – *perfekcionistaán redukálni*, másrészt pedig – legalábbis a fikcionális kispróza területén – későbbi éveiben már alig hoz létre új elbeszélői teljesítményt Tormay Cécile, mi által nem áll elő a fizikai lehetősége sem annak, hogy az 1920-as évek közepének saját maga számára felállított novellaírói rekordjait önnön gyakorlatán belül meghaladja.

Az 1920 körüli novelláskötetek

Tormay Cécile-nek a trianoni évtizedfordulón két elbeszélésgyűjteménye is megjelent: a *Viaszfigurák* 1918-ban, majd a *Megállt az óra* 1924-ben – a kettő közötti időtávolságot érezhette viszonylagosan hosszúnak az újabb elbeszélések közreadásáért szót emelő rajongótábor. Pedig ha még most az egyszer eleget is tettek nyomásának, követelésének, utóbb azután már „nem kapott többet ilyet”; nemcsak rendszerezettebben egybegyűjtött írásokat tartalmazó novelláskötetet nem tett közzé már életében az író, hanem még elszórtan megjelentethető kisprózát is alig közölt, írt egyáltalán. Tormay Cécile-t, az ekkorra már vitathatatlanul keresett és *igen jó tollú novellistát* (hogy ezúttal, nem véletlenül, ebben a minőségében nevezzük meg) 1922-től kezdve a *Napkelet* folyóirat főszerkesztői tiszttel járó szervezési, reprezentatív és szöveggondozói, alkotó-menedzselési feladatok kötötték le, prózaíróként pedig egy idő után teljesen beletemetkezett nagyregényének (regényfolyamának?) készítésébe, amelyet annyira túlméretezett, hogy haláláig sem tudta befejezni.¹⁵

¹⁴ Amint rengeteg elbeszélő tehetség összteljesítményének a nem éppen elhanyagolható vagy esetenként abszolút csúcsai is a kisprózai alkotásrétegben helyezkednek el, legfeljebb az egyoldalú regényközpontúság nem mindig engedi ezt észrevenni.

¹⁵ *Az ősi küldött* átfogó cím alatt futó trilógiának első és második kötete is megjelent 1934-ben (*A csallóközi hatyú*; *A túlsó parton*), ami gyakorlati szinten azt kell jelentse, hogy legkésőbb a harmincas évek fordulójától

Az egyoldalú regényközpontúság alkotói példájának s annak káros következményének a tanúi leszünk ezúttal: az utolsó novelláskötet azon a téren kezdi el máris felszámolni az öt közreadó – és ezzel saját magát irodalomszociológiailag egy adott műfaj reprezentánsaként éppen megerősíteni látszó – alkotó „novellistaságát”, hogy az marad el belőle egyszerre, ami a megelőző, 1918-as elbeszélésgyűjteménynek viszont még nagyon következetes konstituense, valóságos szervezőelve volt: a (tényleges) kompozíció, illetve bizonyos szöveg-egységesülési sztenderdizálódás, amely egyfajta köteten belüli intertextuális hatásként jó értelemben uniformizálni tudná s így képes lenne egymáshoz rázni a könyv elősorjázó és igencsak eltérő karaktert mutató kisepikai dolgozatait. A *Viaszfigurák* jóformán valamennyi darabja egy-egy „viaszfigura”-portré, és a könyv végén katonás fegyellemmel várakozik az olvasóra a címadó írás; mintegy visszamenőlegesen (is) igazolva a lineáris olvasás folyamatában amúgy befogadóilag megképződött „gyanút”, vagy legalábbis felismerést: miről is van itt szó, milyen zsánerrajz-sorozatról, tényleg. S ha ez az implicit utalás-koncentráció nem lenne elég, a *Viaszfigurák* című kötetzáró szöveg explicit módon is felidézi az előtte felsorakozó írások központi figuráit, rajtuk keresztül végezve egyfajta összegzést, számadást a kötetkompozíció előrehaladásának egyes „állomásaival” kapcsolatban; a „viaszfigurás ember”, a viaszból alakmintázó művész, az utolsó elbeszélés főhőse (különben egy, az elismerést nélkülöző, nem megértett alkotó) önnön aktivitásához vonja ennek az elbeszélésnek egy bizonyos pontján a korábbiakban szereplő középponti figurákat:

Dolgozni akart. A Sorsnak a képét akarta megformálni: egy rejtélyes öreg kalmárt, akinek az arca érzéketlen és mozdulatlan, és mégis mindenkinek mást mutat...¹⁶

Mikor elkészült vele, úgy hitte, ez lesz az a viaszfigurája, amely megállítja a megnemértő odébbmenőket. Később még sokszor, nagyon sokszor – mindig a legutóbb alkotott szobráról hitte ugyanezt... A tengerjáró ifjú halász.¹⁷ Aztán a vén tudós és a gyöngyös egyiptomi királyasszony.¹⁸ És a kalitkás, gondtelt kis madárkereskedő...¹⁹ De az emberek nem álltak meg. Talán erősebben kellene hozzájuk szólni, hogy fölnézzenek?...

szinte már csak ezzel a prózaprojekttel foglalkozott az író. Az ilyen nagyszabású vállalkozás ugyanis minden egyéb lényegi, vagy legalábbis nagyszabású epikai feladatvégzést kizár.

¹⁶ Vö. az *Időtlen bolt* című elbeszéléssel! = TORMAY i. m., 143-147.

¹⁷ Vö. *A veszély* című elbeszéléssel! = TORMAY i. m., 165-170.

¹⁸ Vö. *Az egyiptomi aranykígyó* című elbeszéléssel! = TORMAY i. m., 176-180.

¹⁹ Vö. a *Te csak dolgozzál* című elbeszéléssel! = TORMAY i. m., 184-188.

Ekkoriban formálta meg a dühös, konok vitézek dulakodó csoportját;²⁰ a hegyipásztort,²¹ akinek vad haja szinte lobogott a viaszban, mintha viharban állna, magasan fenn a hegytetőn, és az örült szobrát, aki a szakadék partján gyermeket vezet...²²

Egyszer, karácsony éjjelén, mikor magába szálltabb, jobb és elhagyatottabb volt, mint rendes hétköznapiakon, a Megváltót könyörögte elő a viaszból. Nem a mennybeszállót, a dicsfényest, hanem a daróckaftánost, őt, aki ismeri a járást a szegények között.²³

Tavasszal olykor mesélő kedve támadt. És mosolyogva, könnyedén kicsinyke hercegnőről mesélt a viasszal, pávatollas lovagról, varázsvesszős boszorkányról.²⁴ Nyárban pedig, mikor az erdőkre gondolt, nimfákat és fiatal faunokat formált.²⁵ A keze közben úgy nyúlt a viaszhoz, mintha hűvös lombokat hajlítana, mintha erdei forrásba merülne.

Akkoriban történt, hogy az erdők kóbor istenei nyomán egy mezítelen gyermek, Erósz támadt az ujjai között.²⁶ Karcsú és ragyogó volt, mint egy tiszta láng, és a végzetes íj a kezében olyan hullámos, mint az anyja ajka. Aphrodité... A kovácsműhely kormos mennyezete alatt Hellászról álmodott a mester, és odavágyódása közben egy kicsiny Aphrodité-szobrot bővölt ki a viaszból.²⁷

Ezen a viaszfiguráján sok napon és sok éjszakán át dolgozott. Már jóformán elkészült vele, mikor egyszer nagy harangzúgásban virradt a reggel a város fölött. A szoborral a kezében kihajolt az ablakon, hogy megtudja, miért harangoznak.

²⁰ Vö. az *Aeterna Hungaria* című elbeszéléssel! = TORMAY i. m., 199-206.

²¹ Vö. a *Fehér halál* című elbeszéléssel! = TORMAY i. m., 147-160.

²² Vö. Az *apostol* című elbeszéléssel! = TORMAY i. m., 194-199.

²³ Vö. az *Ő volt* című elbeszéléssel! = TORMAY i. m., 181-184.

²⁴ Vö. *A mesekönyv kis hercegnője* című elbeszéléssel! = TORMAY i. m., 188-194.

²⁵ Vö. a *Boldogasszony Arkádiában* című elbeszéléssel! = TORMAY i. m., 170-176. Meg kell jegyezni, hogy nimfák és faunok éppenséggel nem szerepelnek ebben a novellában, ha „jogosan” szerepelhetnének is. Vannak azonban helyettük najádok, hamadriádok, szatírok és kentaurok bőségesen, előfordul Zephürosz, Nárcisz és Echo, név nélkül felbukkan Párisz valamint Erósz. (A felidézés „pontatlansága” ennél az elbeszélésnél valószínűsíthetően a szolgálai átvétel mechanikumának kivédésére szolgál az elbeszélő kezén, hiszen más esetekben nagyon is pontos tud lenni.)

²⁶ Vö. a *Boldogasszony Arkádiában* című elbeszéléssel! = TORMAY i. m., 170-176.

²⁷ Vö. a *Boldogasszony Arkádiában* című elbeszéléssel! = TORMAY i. m., 170-176.

Fehér ünneplő ruhában leányok mentek misére a műhely előtt a nagy templom felé.

Boldogasszony napja van ma...

Visszafordult az ablakából. És mialatt a gondolatai elindultak tömjénzagú, orgonás, régi templomok alatt, leheletkönnyű viaszréteggel, mint földig omló zarándokköpennyel, ájtatosan eltakarta a pogány istenasszony tündöklő mezítelenségét. Gyöngéden összekulcsolta a két halvány kis viaszkezét, szép fejére aureolát tett.²⁸ Boldogasszony szobrot formált belőle az ünnepre...²⁹

Odaállította a fehér Madonnát is a többi viaszfigura mellé,³⁰ és mint tegnap és mint azelőtt, nagy, várakozó tekintetével kinézett az utcába.³¹

Egyéb momentumok mellett figyelemre méltó az is, hogy az egyik elbeszélés (a *Boldogasszony Arkádiában*) tartalmi világából nem csak egy figura bukkan elő újra a szobrász mintázásainak keretei között, illetve e jelentős novella sajátosan megoldott kulturális-vallási szinkretizmusának megfelelően az isteni Máriaként azonosítható szereplő több, egymástól hol jobban, hol kevésbé eltérő aspektus(á)ban is előjönni látszik a művész műhelyéből mint megformázott plasztika (Aphrodité, a Boldogasszony, a fehér Madonna).

Ezzel szemben vagy ehhez képest a *Megállt az óra* szövegállománya tulajdonképpen szedett-vedett összegyűjtésnek önmaga együtteseként mindössze *ad hoc* hatást keltő lineárállománya, habár címadása és a címadó írásnak az élre helyezése mindazonáltal egyúttal valamiféle szellemileg erőteljes *modern ziláltságon* belül keresi a biztos teljesítményi pontot, amelyet 'a kötetben szereplő legnagyobb szabású írás' kategóriájának tudatos-látványos bevetésével és ezáltal egy kvázi rendezőelv mégis-kijelölésével meg is talál.

S következnek akkor a további „mesék”, a mesenovellák, mégpedig a 2-4. helyen pozicionálva a kötet szövegi előrehaladásán belül. Ám az anderseni, grimmi hagyományhoz illeszthető szimbolikus-allegorikusan helyzetjelző, helyzetértékelő műmese végül is csak

²⁸ Vö. a *Boldogasszony Arkádiában* című elbeszéléssel! = TORMAY i. m., 170-176.

²⁹ Vö. a *Boldogasszony Arkádiában* című elbeszéléssel! = TORMAY i. m., 170-176.

³⁰ Vö. a *Boldogasszony Arkádiában* című elbeszéléssel! = TORMAY i. m., 170-176.

³¹ TORMAY i. m., 214-215. A szolgálai szorossággal történő visszacsatolást azzal kerüli el Tormay, hogy a *Viaszfigurák* című kötet címadó, egyben sorrendileg tizenkettedik, záró elbeszélésének motivikus felragadása nem terjed ki a novellagyűjtemény összes többi, tehát mind a tizenegy másik novellára. Hanem csak tíz másikra, mivel egyet kihagy (mégpedig *A fuvola* címűt). És egyébként is ügyel arra, hogy ne a kötetfelépítés mechanikus sorrendjében történjen a visszautalások sora a zárónovella („mesternovella”) saját tárgyalási mintázatán belül.

három található a kötetben (*Az utolsó dereglye*; *A vén zsidó szerencséje*; *A síró ember meg a nevető ember*). Az ugyan tagadhatatlan, hogy amint akár a címadó írás vagy a műmeséké, úgy a kötet többi szövegének a hangütese és szemléleti horizontja, jelentéssugallata egységesen negatív, komor, vagy legalábbis mélabús, ez a komorság azonban nagyon változékony és relatív megjelenésű a különböző írásokban. A *Megállt az óra* kötet összesen hét írásának egyikeként, a kötetfelépítés 7. sorszáma helyeződve egy, a magyar államalapítás idejéhez kötődő, s ezen a kereten belül az egyéni sorsot a közösséggel emblematikusan párba állító történelmi stilizáció (*A sorsfolyó*) szükségképpen nem lehet mentes a perspektivikus történelmi optimizmus bizonyos karakterisztikumaitól sem. A helyenként prózakölteményi ritmizáltságú és a látványos retorikus ismétlésstruktúrákba rendeződésre hajlamos, amúgy töredékes hatást keltő és a patológus narrátor által végzetszerűen meghatározott elbeszélő-keretbe ágyazott idill (*Az erdei ház* – 5. sorrendpozíció) mégiscsak: *idill*. Az író régről jól ismert „görög történeteinek” sorába illeszthető munka (*A siker*) a 6-os virtuálsorszám³² pedig már a témájából, kulturális közegéből következően eleve hellén vitalitást hordoz és jelenít meg önmaga terjedelméhez viszonyítva jelentős méretű szövegtartományokon keresztül, bármennyire is a címmel diametrálisan ellentétes szemantikumba fordul végül cselekményének jelentése.

A *Megállt az óra* című elbeszélésről³³

Játszódási közeg - váltásra, dimenzió-ugrásra épül a kötet címadó írása, de csak egyre (és még egyre – vissza-váltásként) s így a középpontosan pozicionált törzsszöveget két oldalról, a két végén lehatároló *szövegi/textuális másféleség* a keretesség jellegét adományozza a műnek, amely tematikusan az író *A régi ház* (1914) című regényének lapjain kialakított világot építi fel újra, persze valamelyest másképpen. Azaz a „biedermeier Pest”³⁴ univerzumába vezet el ismét, legalábbis középső, a kereten belüli szövegtartományában. Ezenfelül pedig nem

³² „Virtuálsorszám”; amit azért érdemes megjegyezni, mert a kötet egymásra sorjázó írásai nem jelzödnek külön sorszámmal is a tartalomjegyzékben, ellentétben például Tormay Cécile két első elbeszéléskötetével, az *Apród-szerelmmel* (Athenaeum, Budapest, 1900) és az *Apró bűnökkel* (Franklin, Budapest, 1905), amelyekben ez – nyilván az intertextuális kötetkohéző formális jelzésének céljából – megtörténik.

³³ Első megjelenés: *Napkelet* 2. évf. (1923), 723-738.

³⁴ Vö. KOLLARITS Krisztina, *A biedermeier Pest regénye. Tormay Cécile: A régi ház = Nő, tükör, írás. Értelmezések a 20. század első felének női irodalmáról*. Szerk.: VARGA Virág – ZSÁVOLYA Zoltán. Ráció Kiadó, Budapest, 2009. 232-247.

tartózkodik a nagyelbeszélés az aktualizáló társadalmi példázatosságtól sem, sőt, ez a tendencia fővénáját, fő mondanivalóját képezi.

Az olvasás előrehaladtával majdan a keret nyitó részének bizonyuló, hatásosan és emlékezetesen megformált felütés alapszituációja egy ködös este, valamikor a háború és a forradalmak utáni évek időszakából, és valamikor a késő ősz meg a kora tavasz között, kvázi: télen. Mesterien érzékletes, ahogy fokozatosan minden és mindenki elmerül az aláereszkedő borzongató homályban, amely kívülről-konkrétan és belülről-jelképesen egyaránt rátelepszik az egész környezetre:

A folyóról bejött a köd a városba. A parti utcákon jött, a lármán át, borzasztó csendesen. A falakat tapogatta, az ablakokra lehelt, és megállt a házak között. Aztán nem mozdult órákon át. Szürkén, vizesen állt és a város szétfoszlott alatta. A házak formái elmállottak, mint a feloszló testek.

Estére már földszínű volt a köd. A tegnapi hó zsíros, fekete csirizbe kenődött szét az utcák kövezésén. A gyalogjárók mentén, mint rothadt burgonya, kormos kupacok apadoztak. Ez is hó volt, mikor leesett.

És az emberek jöttek-mentek a csúszós sárban, sűrűn, idegenül, magányosan. A legtöbben előre hajolva jártak, olyan testtartással, mintha láthatatlan tárgoncákat vonszolnának.

Vajon mit fuvaroznak ilyen kísértetiesen? Nem boldogságot! Világért sem. Attól nem görnyed úgy előre az ember. Szenvedést fuvaroznak a ködben. Ki-ki a magáét, senki se segít hordozni a másét.³⁵

Óriási jelentősége támad majd a törzsszövegben annak a kontrasztnak, amely a keret forgalomtól mocskolt, nagyvárosi, „modern” hókupacai és a XIX. század eleji, biedermeier Pest tiszta, nyugalmat árasztó behavazottsága, jóformán „tengermélyi” elmerültsége között tárul fel. Az idillinek tűnő múltba ezenfelül a visszataszítóként ábrázolt szocialista-modernista agitátor és más tipikusan elborzasztó, kellemetlen utcai alakok (a „háború lárváiként” minduntalan előbukkanó rokkant katonák, a kérelmezően sivalkodó, kisemmizett asszony stb.) elől kitérve szintén jólesik majd a menekülés az elbeszélő-főhős számára.

³⁵ TORMAY i. m., 306.

Minden mozgott, csak a köd állt, és a kórház lábánál egy katona. Hátát nekitámasztotta a falnak. Kezét kinyújtotta a ködbe.

Hirtelen lesütöttem a szememet. Félttem odanézni, és valami belső kényszerből mégis oda kellett néznem. Erősen, figyelmesen... A katona sapkája alatt nagy fekete pápaszem horga kapaszkodott a füle köré. Az állát gránát téphette le, félig hiányzott. *Olyan volt a szörnyű arc, mintha megette volna a köd.* [kiemelés – Zs. Z.] Jodoformszag érzett, valahányszor mozdult. Az elmúlt háború szaga. A háború állt ott a vén kórház szürke falánál. Az emberek elmentek mellette, és már nem vették észre, hogy kinyújtja a kezét... Dalolva, virágosan indult egykor, aztán mikor visszajött, letépték a melléről a vitézségét, aztán visszatették, és most kéreget.³⁶

Ezenfelül maguk miatt a szörnyű híradások miatt is növekszik a vágy a középponti figurában (aki nagyon közel áll Tormay empirikus alakjához), hogy valamely másik világba lépjen át... Hogy elhagyja, legalábbis átmenetileg, azt az univerzumot, amelyet különben sikerrel allegorizál át vagy akár perszonalifikál is mindjárt megjelenítésében, s úgy a mindenre kiterjedő „ködösödés”,³⁷ mint a háborúnak katonák individuális alakjában történő, vagy éppenséggel másmilyen megszemélyesítése révén. Hiszen a hegyes és éles betűs hírek szinte sebzik az elbeszélő főhőst: „»Csonka-Magyarország.« Ez is olyan volt, mint egy vasgereblye. »És a csehek, oláhok, szerbek ostorral telepítik ki a mieinket... A Ruhr-vidék... Francia véstörvénytörvény... Tömeges kivégzések Oroszországban. Kereskedelmi megegyezés a Szovjet és Anglia között...«”³⁸ Nem csoda tehát, ha időnként azt a vágyát kell artikulálnia visszatekintően – visszatekintőleg az egész novella perspektívája –, hogy csak: „Menni, elmenni valamerre, ahol nincsenek hírek, ahol nem tudni ezekről a dolgokról...” Majd, kevéssel alább: „Menni... elmenni valahová, ahol el lehet felejteni azt, ami a földön tíz év óta

³⁶ TORMAY i. m., 307.

³⁷ Kiemelésre érdemes, ahogyan az elbeszélő a kórház kezelési „inputját” és „outputját” egyaránt az este, a homály, az amorf érzékelés-tömbök közelebbről nem feltétlenül meghatározott, mégis egyértelmű – egyértelműen borzasztó – jelenségeinek képzeletbeli skáláján helyezi el: „A Stáhly utca sötétjén ablaktalan, nehéz kocsi himbálódzott át. A kórház udvarából jönnek elő, és halált fuvaroznak. Nagyvárosi halált... A villanyfényben felrémlő kórházkapunál egyszerre fehér vászonkabátos alakok mozogtak a ködben. Valami emberi formájú sötétséget emeltek ki a kocsiból, és vitték befelé, mintha undorodó arccal üzletbe vinnének elromlott árut.” (= TORMAY i. m., 306.)

³⁸ TORMAY i. m., 308.

történt, és el lehet felejtetni azt az iszonyút is, ami ebben a városban történt. Menni, elmenni oda, ahol nem kell arra gondolni, ami odakinn a nagyvilágban, és idebenn a kis országban is folyton történik. A menekülés szegény, kilátástalan vágya összeszorította a szívemet.”³⁹ Kisvártatva pedig: „Az újságkirakat hírei össze-vissza beszéltek. Úgy rémlett, az egész utca átrohan a homlokom mögött. A nyakamon hideg lehelet futott el. A háború és a forradalom kísértetei [...]. Ismét elfogott a menekülés vágya. El szerettem volna menni ebből a terhes világból valahová, ahol nincsenek emlékek és hírek. Csak annyi időre, míg az ember kicsikét kipihenheti magát...”⁴⁰ Tehát: valamerre, valahová, valahová. Közelebbről nem meghatározott helyre, csak. el.

Nem kerülheti el az olvasó figyelmét, hogy az elbeszélőként ugyancsak funkcionáló központi hős közelebbről is egészen pontosan rögzített topográfia koordináta-rendszerében leledzik egyelőre. A történetek kezdetekor a kis- és a nagykörút közötti apróbb és kevésbé megvilágított utcák valamelyikében lép ki közterületre, amely levágott hegyű körcikkre emlékeztető módon kirajzolódó, Nyugat felé szűkülő, Kelet felé táguló geometriájú városnegyed középponti tengelyeként, afféle rádiuszaként a Rákóczi utat foghatjuk fel. Erről a környékről halad kifelé a felidéző figyelem alanya a Stáhly utca érintésével, hamarosan el is éri magát a Rákóczi utat, illetve annak azt a pontját, ahová „a Rókus kórház sok megtört világú, szomorú szemével lenéz[...] a kövezetre”.⁴¹ Érdeklődése aztán a Rókus kápolna felé fordul, s mintegy saját figyelmét követve találja magát hamarosan a kapuboltozat alatt, az utcák színénél mélyebben, magában a félhomályos hajóban... Ezen a ponton érdemes hosszabban idéznünk, a nyitó keret és a törzsszöveg közötti dimenzióváltó átmenet narratív fokozatváltását részleteiben, aprólékos előrehaladásában kitapintanunk; az eddigi pontos szituáltság és a környező modern világ szörnyűsége előli homályos irányú, ám határozott menekülési vágy lélektani hitelessége után most a szenzuális-tapasztalati beszámoló higgadt-takarékos tárgyszerűsége, illetve megfellebezhetetlen „naturalitásúként”, érvényességüként hangoztatott és tényleg úgy is hangzó önmegjelenítése, önindoklása nyűgözhet le bennünket:

A kápolna hajójában lépések csoszogtak a kapu felé. Valami csörrent. Talán kulcsok? A sekrestyés lángocskája az oltár mellé billegett. A tabernaculum sötétén emelkedni kezdett. Az oltárgyertyák árnyéka inogva a mennyezetig ért.

³⁹ TORMAY i. m., 309.

⁴⁰ TORMAY i. m., 310.

⁴¹ TORMAY i. m., 307.

Ekkor történhetett bennem valami, amire nem emlékezem. [kiemelés – Zs. Z.] Elindultam, de nem a kapu irányába. Egyszerre úgy rémlett, hogy a sekrestyés lángocskája az oltár mellett egy zajtalanul kinyíló ajtón át alacsony, bolthajtásos szobába tűnik el. Ívelt, rácsos kicsi ablakon még valaminő holdvilágszerű villanyfény vetődött elém. Az autószirénák sivalkodásai, a villamoskocsik csengőcsörtetései éles karmaikkal még egyszer utánam kaptak.

A lépésem váratlan lépcsőfokokon zökkent le. Aztán még egy lépcsőfok következett, és még egy... Már csak a sekrestyés gyertyája világított a sötétben. *Erőlködve figyeltem a távolodó lángot, és közben lassanként magamon is sajátos távolodást kezdtem érezni.* [kiemelés – Zs. Z.]

Egyéb is történt. *Az előbb még egészen tisztán láttam, hogy az ember gyertyavéget visz a kezében. Azt is láttam, hogy a nyugtalan láng körül az olvadt sztearin az ujjára folyik. És most mégis, mintha szokatlan formájú kézilámpást himbálna az oldalán.* [kiemelés – Zs. Z.] A lámpa alulról világította meg a karját. Csak ennyi látszott belőle a sötétben. *Nehéz lépésének a zaja nem hallatszott többé.*

Hirtelen meghallottam a csendet. [kiemelés – Zs. Z.] Nagy, rég elfeledett csend volt ez, olyan mit sem akaró, őszinte csend, amilyenre csak a gyermekkoromból emlékezem. A homlokomról lepattant egy hosszú szorítás. Az erek lüktetése nem sietett többé, az idegek maguktól enyhültek, mint szelíd lazításban a soká kifeszített húrok. Ekkor eszméltem rá, hogy valamilyen jó, tiszta hűvösség hull az arcomra, melyen régóta fáj a fáradtság.

Hátraeresztettem a fejemet és magam fölé néztem. *Alig felfogható néma változásokba hajlott át minden.* [kiemelés Zs. Z.] Odafenn, két oldalról öreges, furcsa tetők eresze csúszott lassan előre. A tetőkön világítani kezdett a hó. Egyszerre lenn a sekrestyés kis lámpája alatt is hó volt. Hó, amely nem lesz sáros és fekete, mint a rothadt burgonya, de fehér marad, mint a meséskönyvek képein.

Csodálatosan meseszerűvé kezdett lenni az egész, mintha hulló fehér pelyhek között egy régi képbe himbálózott volna bele a sekrestyés lámpája. [kiemelés – Zs. Z.] Egy különös képbe, amelyen elvélve, nagy havas tetők alatt, kicsiny házak guggoltak magányosan. A lámpa egyre mélyebben hatolt bele a képbe. Behavazott utcakút bukkant fel. Körülötte már csoportba verődtek a házak. Összebúvó tetőiken, fehér prémgallérban feketén, ördögösen ültek a kémények, és pipálva hallgatóztak.

Mikor visszanéztem, már semmi sem látszott mögöttem, csak fenn, valahol messze, mint a hold korongja, egy világító öreg templomóra. [kiemelés – Zs. Z.]

A torony, amely az órát a magasba emelte, eltűnt körülötte a havazásban. Számlapján belepte a hó a mozdulatlan mutatókat.

Homályosan emlékezni kezdtem. Egy pillanatra az eszembe jutott: Hiszen az óra megállt...⁴²

Mint az olvasónak emlékezetes lehet, még „ideát”, a modern és hektikus, rohanó és a jelenből elkívánczozásra ösztönző, zajos Rókus-sarkon tűnt fel először az elbeszélő főhősnek az óra, amely immár működésképtelenné vált: „Jó ideje kínlódtam [...] céltalanul, távolba vágyón, mire ráeszméltem, hogy fenn a magasban egy órát látok. Egyszerre úgy rémlett, mintha számlapján a ködben visszaestek volna a mutatók. Az óra megállt... Körülötte lágyan rajzolódott ki Szent Rókus öreg tornya, a párkányon kibukkantak a homályból a kis kőszentek, és a föld alá süppedő lépcső elem terítette magát.”⁴³ Toronytól toronyig tart tehát az elbeszélő ön-átzsilipelése, pontosabban toronyóra-látástól toronyóra-látásig, és közben a jellegzetes toronysziluett, úgylehet, *ugyanaz* az évszázados időtávolságban. A városrész jó öreg, közismert és eltéveszthetetlen kápolnatornya a tájékozódás biztos pontjaként, jelképes-konkrét biztosítékeként magasodik fel. De annak is szimbóluma ez a zömök építészeti sziluett, hogy a misztikusokat megszágyenítő elbeszélői fantáziajáték kizárólag olyan mometumokból rakódik össze beszámolóként ebben a novellában, amelyek érzékelési benyomások által igyekeznek hitelesítődni. Az időutazás, a múltba való átkelés fantasztikuma mint apró észleletek sora: hihetővé tett módon felfogott apró érzékletek egymásutánjaként képződik meg, amely(n)ek linearitásában egyetlen elemnek a távolsága sem akkora az öt eggyel megelőzőtől, vagy eggyel követőtől (vele szomszédostól), hogy az elmondás „igaz”, hiteles mivoltában a hagyományos érzékeléstapasztalat alapján különösebben „kételkedni” támadna kedvünk... Miközben tényleg szabályszerű időutazást „hitet” el velünk az elbeszélő saját tapasztalata gyanánt! Ami *természetesen* nem lehet más, mint nonszensz, tudjuk, ennek ellenére plasztikus „érvényességgel” bír előttünk az elbeszélés vonatkoztatási, narratív érvényességi rendszerén belül.

A fentiekben megragadott lépcsőzetesség hitelesíti majd a „meseszerű” múltból az illúziótlan, kiábrándítóan „prózai” jelenbe való visszatéréshez szükséges újabb ön-átzsilipelést

⁴² TORMAY i. m., 310-311.

⁴³ TORMAY i. m., 309.

is a törzsszöveg/zárókeret szöveghatáron. Érdekesség, hogy ezt a folyamatot már nem egyedül, hanem társaságban kezdi meg a Barbara nevű dédanyjával összetévesztett – vagy annak egy életmomentumát megálmodó, képzelgésesen újraélő? –, mindenesetre feltétlenül fiatal női figuraként fellépő elbeszélő, akinek ebbéli minőségében éppen házimuzsikában volt része momentán, s éppen most távozik meghívóitól.

– Megengedi, hogy besegítsem a kocsijába? – hallottam egészen a közelből. Az árnyékos szemű idegen nesztelen lépéssel jött mellettem.

Már kinn álltunk a hóban. A kapu bezárult mögöttünk, és megint *olyasmit éreztem, hogy egyszer, valamikor álmodtam ezt. Mielőtt azonban minden az eszembe jutott volna, a gondolatom megint elmosódott.* [kiemelés – Zs. Z.] Kocsicsengők közeledtek és nevettek, mint az ezüstcsengettyűk a régi operák zenekarában. Aztán elhaladt előttem a csilingelés, távolodott, elmúlt, de kocsi azért nem látszott, és kerékcsapás sem maradt a hóban.

– Megbocsásson – mondotta ekkor sajátságos szomorúsággal az idegen. – Régen vártam erre. Még egyszer beszélnem kell kegyeddel, még egyszer hallanom kell a hangját. Még ha azt mondaná is, hogy – nem. Ugyanúgy mondaná, mint akkor... Ajándék lesz, szép lesz a nem is, mert Barbara adja. Nekem adja, és senkivel sem kell megosztanom. Az az enyém marad, egészen az enyém, mindenkorra, amíg élek... – És közben kinyújtotta a kezét, mintha át akart volna venni valamit.

A hó egyre nagyobb pelyhekben hullott, és a hangja tompán jutott el hozzám, mintha messziről beszélne, egyre messzebről. Hideg fátyol sűrűsödött közöttünk. Már csak a körvonalait láttam, és csodálatos kérlelő tekintetét. Jóformán egészen eltűnt. Csakis kinyújtott keze látszott még a szép mozdulatban. halványan, egyre halványabban.

Ott, ahol az előbb állt, kis világosság támadt. Mikor jobban odanéztem, úgy rémlett, magányos lámpa fénye himbálózik. Elmosódó, öreg házak tövén, görnyedten, lassan botorkált alabárdjával egy éjjeli őr.

– Tűzre, vízre vigyázzatok! – Aztán már ez is csak alig hogy hallatszott, olyan csendesen zizegett, mint a hópelyhek...

Az út hosszú volt és sötét. A lámpafényen egyre ritkulón szálltak át a fehér pihék. Egyszerre a sekrestyés jutott az eszembe. Kőszvényes ujjai között világított a kis gyertyavég, kezének az árnyéka óriásira növekedett a falon. [kiemelés – Zs. Z.]

A havazás megszűnt, és mintha felülről jönne, nyugtalan zaj hatolt le hozzám. A cipőm orra lépcsőbe ütődött. A falnak támasztottam a kezemet. Még egy lépcső következett és még egy. És minden lépcsőfokkal nőtt a zaj, zsibongott, dübörgött, zihált. Nyöszörgés, vágy és jajgatás, lihegés, bosszú és gyűlölet forrt benne, és ömlött felém.

Küszöbhez értem. Már csak egy sötét kapuív választott el a zaj katlanától. Váratlanul másfajta levegő csapott az arcomba. A város rám lehelt. Minden ablakával, minden ajtajával lehelt. Rohanásának a szele megcsapott. Összerázkódtam. Hirtelen hosszú tűkkel éles világosságok szúrtak bele a szemembe. Villanylámpák fénye. Sok villanylámpa, izzó gömbök, száguldó fényszórók, égő ablakok...

Sivító autók túlköltek, csörtettek a villamosok, vágattak a kocsik a csirizes fekete hóban. Rikkancsok nyargaltak a ködön át, emberek tolongtak, rohant, kavargott az utca és a város egész szenvedésével hurcolta, gázolta, tiporta önmagát.

Egy pillanatig szédülve támaszkodtam a Rókus kápolna öreg falához. Mire való mindez, mikor másként is lehetne?... A zaj a fejemre szakadt, a jelen tudata a mellemre könyökölt. A csend messze volt. Hasztalan a visszavágyás... Az a csend az övék, nem a mienk. Nekünk mennünk kell, előre, át ezen, át kell esnünk mindenben, hogy kijussunk a csendbe, amely majd a mienk lesz.⁴⁴

Az idegen című elbeszélésről

Valamelyik újabb edíció olyan novellát szerepeltet a *Megállt az óra* című kötet záródarabjaként, amely annak eredeti megjelenésekor biztosan nem képezte az 1924-es kiadású könyv részét.⁴⁵ A közeg-váltásokra, dimenzió-ugrásokra épülő, egyébként

⁴⁴ TORMAY i. m., 324-325. – Már-már úgy tűnhet fel, hogy túlméretezetten idézzük az írónőnek ezt a művét, egyáltalán Tormay Cécile prózáját. Ez dolgozatunk önarányait tekintve talán így is van, vagy majdnem így lenne... Olyan körülmények között azonban, amikor a jelenkori Tormay-kiadások nem ritkán annyira megbízhatatlanok, hogy még a szövegekkel való első ismerkedésre is alig alkalmasak, nehéz ellenállni a késztetésnek, hogy legalább néhány bekezdésnyi, egyszer már valóban modernül-érdemlegesen gondozott szövegű elbeszélés-részlet álljon elő a kezünkön a *Bujdosó könyv* szerzőjétől.

⁴⁵ A hiba-példa eklatáns, meg kell jegyezni azonban azt is, hogy az elbeszélések körüli edicionális kavarodás már a harmincas években elkezdődött. Az 1939-es életműkiadás, a *Tormay Cécile Művei* VIII. kötete egy bizonyos *Megállt az óra. Álmodok* című könyvet mutat fel. Holott eredetileg, vagyis önálló publikációként korábban sohasem jelent meg az írónőtől „Álmodok” címmel novelláskötet, így az voltaképpen nem is létezik... S

társadalmilag példázatos nagyelbeszélésről, *Az idegen*ről⁴⁶ van szó, amely azonban bizvást a nemzeti fordulat kisprózai anyagához sorolható mégis, lévén témájának és kidolgozásának rokon vonásai mellett nem sokkal későbbi keletkezésű csak a háború utáni elbeszéléskötet megjelenési événél, az író által főszerkesztett folyóirat három esztendővel későbbi évfolyamában közreadódva.⁴⁷ S ez az írás minden sötét hangulata ellenére is felrázó, mintegy a béklyózó, cselekvésképtelenséget okozó kábulatból ocsúdtató, a passzív kallódásból, megveretettségből kiragadó hatású végkicsengéssel rendelkezik, menetében pedig a tézisregény passzusainak filozofikus szintjére emelkedik fel – habár nem csekély didaxissal megterhelten – a különböző etikai-politikai nézeteket ütköztetve.

Különben *Az idegen* lapjain olvasható egyik szereplő-bemutató is már, könnyen kiszámítható módon, minimum 1927-re, vagy akár még egy kicsit későbbre is helyezi a nagyelbeszélés cselekménytörténének aktualitását: „Rövidre nyírott angol bajuszt viselt, és az ujján különös pecsétgyűrűt. Donát észrevette... Egészen olyan volt a gyűrű, mint az, amelyet ő tizenhárom évvel ezelőtt, a háború elején elvesztett.”⁴⁸ Donátnak mind az egész novella folyamán nem felismert alteregója, amolyan *Doppelgänger*e az idegen, aki az írás legvégén csattanószerűen közli kilétét, miszerint ő a főszereplő korábbi énje, aki olyan felfogást képvisel mindmáig, amilyen anarchista gondolkodású ember ő maga volt a háború előtt.⁴⁹ Az elbeszélésnek az 1924-es kötetmegjelenésnél későbbi keletkezését és közreadását erősíti meg (ha azt a megjelenési adatoknál jobban bármi is megerősítheti) a Thomas Mann *Varázshegyének* (első megjelenés: 1924) bizonyos szöveghelyeire emlékeztető, dramatikus kidolgozottságú tézis-vita, amely az eltérő nézetek emblematisztikus képviselői, azok amolyan megtestesítői között folyik benne. S Tormay Cécile-t meglehetősen erős világirodalmi tájékozottság jellemezte. Már *posztzauberbergiánusként* tűnik fel tehát *Az idegen* című novella, lévén Settenbrini és Naphta szenvedélyes szócsatáit látszik idézni az a mód, ahogyan „az idegen” és „Márton fia, Kelemen mester” között folyik az ideológiai összecsapás a főhős,

ugyancsak a VIII. életmű-kötet *Megállt az óra*-részében bukkan fel *Az idegen* mint annak nyolcadik elbeszélése, miközben 1924-ben még nem szerepelt a könyv első megjelenésében, s későbbi keletkezése miatt nem is szerepelhetett!

⁴⁶ TORMAY i. m., 360-377.

⁴⁷ *Napkelet* 6. évf. (1927), 764-779. – A *Megállt az óra* kötet anyagából még *A síró ember meg a nevető ember* című mese jelent meg Tormay Cécile saját folyóiratában: *Napkelet* 3. évf. (1924), 325-330.

⁴⁸ TORMAY, i. m., 374.

⁴⁹ I. m., 377.

Donát *követői kegyének* elnyerése céljából, lélekhalászat keretei között. S az elbeszélő nem hagy kétséget afelől, kinek az oldalán áll.

Az idegen az 1924-es elbeszéléskötet kiemelkedő (komplexitású) darabjai közé tartozik, még hogyha a címadó írás intenzitását és mélységét nem is éri el. A *Megállt az óra* ugyanis nemcsak Tormay Cécile egyik epikusi csúcsteljesítménye, vagy legalábbis bizonyos szempontból a legnagyobb szabású novellája, hanem azoknak a legjelentősebb elbeszéléseknek a sorába is beletartozik, amelyeket a XX. század első felében magyar nyelven csak írtak.